AXLOQIY KELISHMOVCHILIKLAR SHAROITIDA UMUMINSONIY QADRIYATLARNING INTERSUBYEKTIV LEGITIMATSIYASI: IJTIMOIY BIRDAMLIKNING KOMMUNIKATIV ASOSLARI

QORABOYEVA MOXIDIL SHUKURJON QIZI

Farg‘ona davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

Orcid ID: 0009-0002-9696-8333

Annotatsiya. Axloqiy kelishmovchiliklarda umuminsoniy qadriyatlarning intersubyektiv asoslanishi tahlil qilinadi. Maqsad birdamlikning kommunikativ mezonlarini aniqlash. Konseptual va normativ tahlil orqali e’tirozga ochiq legitimatsiya modeli taklif etiladi. Model teng maqom, o‘zaro asoslash, ta’sirchan ishtirok va qarorni qayta ko‘rishni bog‘laydi. Xulosalar nazariy bo‘lib, model empirik sinovdan o‘tkazilmagan.

Kalit so‘zlar: axloqiy kelishmovchilik, umuminsoniy qadriyatlar, intersubyektiv legitimatsiya, kommunikativ asoslash, ijtimoiy birdamlik, konsensus, metakonsensus, teng maqom.

Аннотация. Анализируется интерсубъективное обоснование общечеловеческих ценностей при моральных разногласиях. Выявляются коммуникативные критерии солидарности. Нормативный анализ обосновывает модель легитимации, открытую для возражений. В ней связаны равный статус, взаимное обоснование, действенное участие и пересмотр решений. Модель эмпирически не проверялась.

Ключевые слова: нравственные разногласия, общечеловеческие ценности, интерсубъективная легитимация, коммуникативное обоснование, социальная солидарность, консенсус, метаконсенсус, равный статус.

Abstract. The article analyses the intersubjective justification of universal human values amid moral disagreement. It identifies communicative criteria for solidarity through conceptual and normative analysis. A model of legitimation open to objections links equal standing, reciprocal justification, effective participation and revisable decisions. The findings are theoretical; the model has not been empirically tested.

Keywords: moral disagreement, universal human values, intersubjective legitimation, communicative justification, social solidarity, consensus, meta-consensus, equal standing.

KIRISH

Umuminsoniy qadriyatni e’tirof etish bilan uning muayyan talqinini barchaga majburiy deb belgilash o‘rtasida muhim farq mavjud. Inson qadr-qimmati, adolat va erkinlik to‘g‘risida umumiy iboralar bilan kelishish ushbu qadriyatlar to‘qnashgan vaziyatda qanday qaror qabul qilishni hali belgilamaydi. Mazkur maqola aynan shu muammoni qo‘yadi: shaxslar axloqiy jihatdan kelishmaganida ham ular uchun umumiy bo‘lgan me’yor qanday asoslanishi mumkin? Tadqiqotda birdamlikning mezoni fikrlar bir xilligi emas, o‘zaro majburiyatni asoslash jarayonida har bir shaxsning teng maqomini saqlash imkoniyati sifatida olinadi.

Muammoning nazariy tayanchlaridan biri Y. Habermasning demokratiyaning liberal va respublikachi modellarini qiyoslashidir. U respublikachi yondashuvdagi axloqiy birlikka ortiqcha tayanishdan farqlanuvchi protseduraviy qarashni ilgari suradi; shu qiyoslashda birdamlik davlat boshqaruvi va bozor almashuvidan boshqa ijtimoiy integratsiya manbai sifatida muhokama qilinadi [1, 1-b.]. Mazkur farqlash ushbu maqola uchun muhim: ma’muriy bajarilish, manfaatlarning mos kelishi va axloqiy jihatdan asoslangan hamkorlik bir xil hodisalar emas. Me’yorga bo‘ysunish mavjudligidan uning barcha adresatlar uchun asoslanganligi haqida bevosita xulosa chiqarib bo‘lmaydi. Bu talab avvalo konstitutsiyaviy asoslar va bazaviy adolat masalalariga tegishli bo‘lib, shaxsiy hayot va barcha jamoat muloqotini bir xil shaklga keltirishni anglatmaydi [2, §1]. R. Forstning asos talab qilish huquqi esa axloqiy ahamiyatli ta’sir ko‘radigan shaxsga javob berish majburiyatini o‘zarolik va umumiylik mezonlari bilan bog‘laydi. Forst bu mezonlar orqali oddiy rozilikdan farqli asoslanganlikni tekshiradi [3, 44-b.]. Ushbu nazariyalarni aynanlashtirmasdan qiyoslash legitimatsiyaning ham adresati, ham chegarasi borligini ko‘rsatadi.

J. S. Dryzek va S. Niemeyer plyuralizmni konsensus bilan muvofiqlashtirishda metakonsensus tushunchasini ishlab chiqadi: qadriyatlar, e’tiqodlar va afzalliklar farqlanishi ular to‘g‘risidagi yuqoriroq darajadagi kelishuvlarni istisno etmaydi [4]. A. Gutmann va D. Thompson esa jamoaviy qarorlarni ularning ta’siriga uchraydigan shaxslarga asoslash zaruratini ta’kidlaydi; buning ma’nosi barcha masalalarni cheksiz muhokama qilish emas [5, 3-b.]. Shunday qilib, mavjud nazariyalarda kelishmovchilik va

asoslashning bog‘liqligi allaqachon qo‘yilgan. Maqolaning hissasi ularni ilk bor kashf etish da’vosida emas, e’tirozning qaror va ijroga ta’sirini tekshiruvchi yaxlit tahliliy modelni shakllantirishdadir.

O‘zbekiston kontekstida Konstitutsiyaning 12-moddasi fikrlar va mafkuralar xilma-xilligini, 13-moddasi inson hayoti, erkinligi, sha’ni va qadr-qimmatining yuksak normativ maqomini mustahkamlaydi. 14-moddada davlat faoliyatining ijtimoiy adolat va birdamlik prinsiplariga asoslanishi belgilangan [6, 12–14-moddalar]. Ushbu qoidalar maqoladagi tahlilning mahalliy normativ tayanchi sifatida olinadi. Ularning mavjudligi barcha amaliy qarorlar allaqachon kommunikativ asoslangan, degan xulosani bermaydi: normativ e’tirof bilan real ishtirok o‘rtasidagi muvofiqlik alohida tekshiruv predmetidir.

MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqot nazariy-konseptual xususiyatga ega. Manbalar korpusiga kommunikativ va deliberativ yondashuvlarga oid birlamchi falsafiy asarlar, O‘zbekiston Konstitutsiyasining amaldagi elektron matni, OECD hamda UNESCO rasmiy hujjatlari va 2024–2026-yillardagi mavzuga aloqador tadqiqotlar kiritildi. Manbalar muammoga bevosita aloqadorlik, matn yoki nashr ma’lumotlarini tekshirish mumkinligi va bir-birini to‘ldiruvchi hamda tanqid qiluvchi pozitsiyalarni qamrab olish mezonlari asosida maqsadli tanlandi. Mazkur tanlov to‘liq bibliometrik qamrov yoki tizimli adabiyotlar sharhi sifatida taqdim etilmaydi.

Konseptual tahlil kelishmovchilik, konsensus, legitimlik, legitimatsiya va birdamlikning ishchi ma’nolarini ajratishga xizmat qildi. Qiyosiy-germenevtik usul mualliflarning pozitsiyalarini o‘z kontekstida o‘qish uchun qo‘llanildi: Rawlsning siyosiy asoslash doirasi barcha axloqiy munosabatlarga tayyor andoza sifatida ko‘chirilmaydi, Forstning asos talab qilish huquqi esa istalgan e’tirozga cheklanmagan veto berish tarzida talqin qilinmaydi. Normativ-rekonstruktiv tahlilda mavjud yondashuvlar asosida tekshirish mezonlari ishlab chiqildi; immanent tanqid orqali me’yorning e’lon qilingan maqsadi bilan uning ishtirokchilarga munosabati o‘rtasidagi nomuvofiqliklar aniqlashtirildi.

Shaxslarning teng axloqiy maqomi tadqiqotning ochiq normativ boshlang‘ich shartidir; u odamlarning amaldagi roziligidan yoki muloqotning texnik tuzilishidan avtomatik

ravishda chiqarilmaydi. Nashr etilgan eksperimental natijalar nazariy da’volarning chegaralarini aniqlash uchun ishlatildi. Mustaqil so‘rov, eksperiment yoki statistik qayta hisoblash o‘tkazilmadi. Quyidagi oliy ta’lim, mahalla va raqamli maslahatlashuv misollari real tashkilotlarda kuzatilgan faktlar emas, argumentning izchilligini sinovdan o‘tkazuvchi shartli vaziyatlardir.

NATIJALAR

Tahlilning birinchi natijasi axloqiy kelishmovchilikning uch ko‘rinishini farqlashdan iborat. Mazmuniy kelishmovchilikda tomonlar nimani qadriyat deb bilish masalasida ajraladi. Talqiniy kelishmovchilikda ular bir qadriyatni e’tirof etadi, lekin uning konkret vaziyatdagi ma’nosini turlicha tushunadi. Ustuvorlikka oid kelishmovchilikda esa bir nechta qadriyat tan olinadi, biroq qaysi biri qanday sharoitda oldinga qo‘yilishi yuzasidan farq paydo bo‘ladi. Ushbu tasnif maqolaning tahliliy vositasidir; real bahsda uning ko‘rinishlari o‘zaro qo‘shilishi mumkin. Muhimi, har qanday e’tirozni qadriyatni butunlay inkor etish deb talqin qilmaslikdir.

Masalan, shartli akademik muhokamada bir tomon ta’limda mustaqillikni, boshqasi baholashdagi tenglikni ustuvor deb bilishi mumkin. Ikkalasi ham adolatni tan olsa-da, birinchisi talabaning tanlovini, ikkinchisi esa bir xil baholash shartlarini uning asosiy ifodasi deb oladi. Muammoni «adolat tarafdorlari va unga qarshilar» o‘rtasidagi to‘qnashuv deb taqdim etish argumentning haqiqiy predmetini yashiradi. Model bunday holatda avval bahsning turini, keyin faktlar bo‘yicha tafovutni va undan so‘ng normativ ustuvorliklarni aniqlashni talab qiladi. Axborotni to‘ldirish bilan yechiladigan bahsni qadriyatlar murosasizligi sifatida ko‘rsatish ham, prinsipial ziddiyatni oddiy tushunmovchilikka aylantirish ham noo‘rindir.

Bu ajratish Dryzek va Niemeyerning plyuralizm hamda metakonsensusni farqlashiga tayanadi, biroq maqolada u institutsional javob berish talabi bilan aniqlashtiriladi [4]. Tomonlar aynan bir qarorni ma’qullamasligi, lekin qaysi dalillar tekshirilishi, kimning manfaatlari hisobga olinishi va qarorni qanday qayta ko‘rish mumkinligi haqida muayyan kelishuvga ega bo‘lishi mumkin. Biroq «metakonsensus» nomining o‘zi rozilikning xolisligini isbotlamaydi. Uning doirasi ham chetlatish, resurs tengsizligi va javobsiz qolgan

e’tirozlar nuqtayi nazaridan tekshiriladi.

Teng maqomni tan olish talabi quyidagi normativ argument bilan himoya qilinadi. Boshqalarga majburiyat yuklovchi shaxs o‘z manfaatining hisobga olinishini talab qilsa, o‘xshash ahamiyatga ega boshqa manfaatni rad etish uchun axloqiy jihatdan tegishli sabab keltirishi kerak. Faqat «bu bizning manfaatimiz» degan sabab umumiy majburiyatni asoslamaydi. Demak, umumiylikka da’vo qiluvchi asos guruhga mansublikning o‘zinigina hal qiluvchi imtiyozga aylantira olmaydi. Mazkur argument tenglikning barcha falsafiy asoslarini tugallangan tarzda isbotlamaydi; u ushbu model doirasida o‘zboshimcha istisno bilan umumiy asoslashning nomuvofiqligini ko‘rsatadi.

Shu nuqtada konsensusning chegarasi ham aniq bo‘ladi. Forstning yondashuvida e’tiroz huquqining o‘zi o‘zarolik va umumiylik talablariga javob berishi lozim; shu bois har qanday rad javobi avtomatik veto emas [3, 44-b.]. Mazkur maqolada ham asosli e’tirozga javob berish majburiyati bilan barcha talablarni qabul qilish majburiyati farqlanadi. Dalilsiz ayblovni rad etish mumkin, lekin undan bahona qilib boshqa mazmunli e’tirozlarni yopib qo‘yish mumkin emas. Kimning e’tirozi «asossiz» deb topilgani, nima uchun shunday baholangani va ushbu bahoni kim qayta tekshirishi mumkinligi ochiq bo‘lishi kerak.

Bu yondashuvda legitimatsiya inson qadr-qimmatini ko‘pchilikning xohishi orqali «yaratish»ni bildirmaydi. Asoslash predmeti qadriyatning konkret talqini, undan chiqariladigan majburiyat va ushbu majburiyatning taqsimlanishidir. Masalan, qadr-qimmatni himoya qilishga da’vogar ikki qoida turli cheklovlarni taklif etishi mumkin; intersubyektiv tekshiruv ularning qaysi biri o‘z maqsadiga izchil xizmat qilishini muhokama qiladi. Shu sabab umuminsoniy qadriyatning normativ maqomi bilan uning muayyan tashkilotdagi ifodasi bir-biridan ajratiladi. Bir talqinning tanqidga uchrashi qadriyatning o‘zi avtomatik rad etilganini anglatmaydi. M. Hammond deliberativ demokratiyani maxsus tashkil etilgan muhokamalar yig‘indisiga qisqartirishni tanqid qilib, hukmronlikka qarshi kengroq madaniy sharoitlarni markazga qo‘yadi [7].

Yuqoridagi natijalar asosida e’tirozga ochiq kommunikativ legitimatsiyaning besh mezonli modeli taklif etiladi. Uning tahliliy vazifasi maslahatlashuv bo‘lib o‘tganini qayd etish emas, normativ talabdan qaror va ijrogacha bo‘lgan bog‘lanishning qayerda uzilganini

aniqlashdir. Model psixometrik shkala, tayyor reyting yoki matematik samaradorlik indeksi emas. Har bir mezon bo‘yicha xulosa konkret vaziyatga oid hujjat, muloqot qaydi, ishtirokchilarning tushuntirishi va mustaqil tekshiruvga tayangan holda chiqarilishi kerak.

1-jadval. E’tirozga ochiq kommunikativ legitimatsiyani tahlil qilish mezonlari

Mezon	Asosiy tekshiruv savoli	Tekshiriladigan belgi
Teng maqom	Kimning fikri va manfaati hisobga olinmoqda; kim chetda qolmoqda?	Vakillik, qulay ishtirok shakli va kamsitmaslik shartlari.
O‘zaro asoslash	Qaror sababi ta’sir ko‘radigan tomonlarga tushuntiriladimi?	Ochiq asoslar, tekshiriladigan dalillar va muqobillar.
Ta’sirchan ishtirok	Muhokama qarorga real o‘zgartirish kiritish imkonini beradimi?	Takliflar bilan qaror o‘rtasidagi hujjatli bog‘lanish.
Javobgarlik	Muhim e’tirozga kim, qachon va qanday javob beradi?	Asoslangan javob, vakolat va ijro uchun mas’ul tomon.
Qayta ko‘rish	Xato yoki zarar aniqlansa, qaror qanday tuzatiladi?	Shikoyat, mustaqil tekshiruv va tuzatish tartibi.

Birinchi mezon kirishning formal ochiqligi bilan mazmunli qatnashishni farqlashni talab qiladi. Taklif yuborishning o‘zi muhokama vaqti, axborot shakli yoki til to‘siqlarini bartaraf etmaydi.

Ikkinchi mezonda asosning tushunarliligi uning soddalashtirib yuborilishi bilan tenglashtirilmaydi: murakkab sabablar zarur tafsilotlarini saqlagan holda izohlanishi kerak. Shaxsiy tajriba va hikoya ham muhim oqibatni ochib beruvchi dalil bo‘lishi mumkin; u faqat rasmiy uslubda ifodalanmagani uchun chetlatilmaydi. Biroq bunday tajribadan umumiy qarorga o‘tishdagi xulosa boshqa tomonlarning tajribasi va tekshiriladigan ma’lumotlar bilan solishtiriladi.

MUHOKAMA

Modelga nisbatan birinchi e’tiroz teng maqom real kuch tengligini anglatmasligidir. Ishtirokchilar bilim, vaqt, ijtimoiy mavqe va iqtisodiy resurs jihatidan farq qiladigan shartli vaziyatda bir xil so‘z vaqti yetarli bo‘lmasligi mumkin. Shu bois muallif yondashuvida tenglashtirish barcha farqlarni yo‘q qilishni emas, ularning asos talab qilish huquqini bekor etuvchi oqibatlarini cheklashni bildiradi. Axborotni oldindan yetkazish, mustaqil tushuntirish, tarjima, muqobil yozma murojaat va jazolash xavfisiz e’tiroz bildirish vositalari ana shu maqsadga yo‘naltiriladi. Ularning real samarasi esa mavjudligi bilan emas, foydalanish tajribasi orqali baholanishi lozim.

Ikkinchi e’tiroz har bir qaror oldidan to‘liq kelishuv talab qilinsa, umumiy faoliyat to‘xtab qolishidir. Gutmann va Thompson asoslash majburiyatini barcha qarorlar har doim muhokama orqali qabul qilinishi sharti bilan tenglashtirmaydi [5, 3-b.]. Shu nuqtayi nazardan, maqoladagi model vaqt chegarasi, vakolatli qaror yoki ovoz berishni prinsipial rad etmaydi. Ammo bunday tartib nima uchun tanlangani, qaysi masalani hal qilishi va e’tiroz huquqini qanday saqlashi asoslanishi kerak. Qarorning vaqtincha majburiyligi uning axloqiy jihatdan yakuniy va xatosiz ekanini bildirmaydi. E. Kramonning 2025-yilda chop etilgan tadqiqotida Ganadagi ikki milliy reprezentativ so‘rov eksperimenti orqali demokratik ishtirokning muqobil shakllari haqidagi baholar tekshirilgan. Respondentlar fuqarolar ishtirokiga asoslangan variantlarni status-kvoga nisbatan adolatliroq va demokratikroq baholagan; muayyan variantda o‘z manfaatiga mos natijaga erishmaganlar orasida ham legitimlik baholari yaxshilangan [9]. Bu natija kelishmovchilik saqlanganda protseduraga munosabat ahamiyatli bo‘lishi mumkinligini qo‘llab-quvvatlaydi. Biroq tajribalar haqiqiy siyosiy qarorlardan keyingi uzoq muddatli birdamlikni yoki qarorlarning axloqiy to‘g‘riligini o‘lchamagan. Maqoladagi normativ mezonlarni aynan shu ma’lumotlar bilan «isbotlandi» deb e’lon qilish mumkin emas.

M. H. Tessler va hammualliflarning 2024-yildagi tadqiqotida jami 5 734 ishtirokchi qatnashgan tajribalarda sun’iy intellekt ishlab chiqqan umumiy bayonotlar inson mediatorlari tayyorlagan variantlarga qaraganda ko‘proq ma’qullangan. Mualliflar matnlarning tushunarliligi va umumiy nuqtalarni aniqlash imkoniyatlarini tekshirgan [10]. Ushbu natija texnologik vositachilik kommunikatsiyaga yordam berishi mumkinligini

ko‘rsatadi, lekin ma’qullangan matnning axloqiy ustunligi yoki undagi barcha e’tirozlar teng darajada hisobga olinganini avtomatik isbotlamaydi. Muallifning mazkur maqoladagi xulosasi shuki, bayonotning jozibadorligi, ishtirokchining roziligi va normativ legitimlik uch alohida baholash predmeti bo‘lib qolishi kerak.

Mazkur tavsiyalar uchun Konstitutsiyaning 40-moddasidagi individual va jamoaviy murojaat qilish, taklif va shikoyatlarning belgilangan tartibda ko‘rib chiqilishi haqidagi norma muhim huquqiy tayanchdir [6, 40-modda]. Biroq maqolada «murojaat qayd etildi» bilan «asosli e’tirozga mazmunan javob berildi» analitik jihatdan ajratiladi. Taklif etilayotgan kommunikativ tahlil huquqiy tartibni almashtirmaydi va yangi yuridik majburiyatni e’lon qilmaydi; u mazkur tartib doirasidagi muloqot sifatini baholash uchun falsafiy mezonlarni aniqlashtiradi. Bu yerda ko‘p takrorlangan fikr bilan eng asosli fikrni tenglashtirish xatosi yuzaga keladi. Model asl takliflar bilan umumlashtirilgan matnning aloqasini tekshirish, chiqarib tashlangan muhim e’tirozlarni alohida ko‘rsatish va inson tomonidan qayta ko‘rib chiqish imkonini saqlashni tavsiya qiladi. UNESCOning sun’iy intellekt etikasi bo‘yicha tavsiyasida qadr-qimmat, inson huquqlari, inklyuzivlik va inson nazorati markaziy prinsiplar sifatida qo‘yiladi [12, III bo‘lim]. Ushbu hujjat tavsiyaviy normativ manba bo‘lib, mazkur shartli yechimning empirik samaradorligini tasdiqlamaydi.

Taklif etilgan modelning birinchi chegarasi uning normativ boshlang‘ich shartlaridir: teng maqom va o‘zaro asoslash mutlaqo rad etiladigan pozitsiya bilan barcha darajalarda kelishuv kafolatlanmaydi. Ikkinchi chegarasi manbalar tanlovining qamrovi bo‘lib, bu maqola barcha kommunikativ, agonistik va kommunitar nazariyalarni qiyoslashga da’vo qilmaydi. Uchinchi chegarasi institutsional vositalarning empirik sinalmaganligidir. Jadvaldagi mezonlar mavjud suhbat yoki qarorning to‘liq adolatini avtomatik tasdiqlash uchun emas, asos talab qiladigan nuqtalarni aniqlash uchun mo‘ljallangan. Ayniqsa, uzoq davom etgan tengsizlik sharoitida bir martalik maslahatlashuv tarixiy ishonchsizlikni bartaraf etadi, degan da’vo ilgari surilmaydi.

XULOSA

Axloqiy kelishmovchiliklar sharoitida umuminsoniy qadriyatlarning intersubyektiv legitimatsiyasi barcha shaxslarning aynan bir e’tiqodga kelishi bilan tenglashtirilmasligi

lozim. Maqoladagi tahlil umumiy me’yorning adresatini teng maqomli, asos talab qilishga haqli subyekt sifatida tan olishni markaziy shart sifatida himoya qildi. Huquqiy kuch, ijtimoiy ma’qullanish va normativ asoslanganlikning farqlanishi konsensusning mavjudligini axloqiy to‘g‘rilikning o‘rniga qo‘ymaslik imkonini beradi. Kelishmovchilikning mazmuniy, talqiniy va ustuvorlikka oid ko‘rinishlari esa bahsning haqiqiy predmetini aniqlashtirishga xizmat qiladi.

Nazariy natija umuminsoniylikni birinchi darajali axloqiy farqlar va ikkinchi darajali o‘zaro asoslash majburiyatining birligi sifatida rekonstruksiya qilishdan iborat. Shu asosda teng maqom, o‘zaro asoslash, ta’sirchan ishtirok, javobgarlik va qayta ko‘rishni birlashtiruvchi e’tirozga ochiq kommunikativ legitimatsiya modeli taklif etildi. Uning amaliy mazmuni e’tirozning aytilganini qayd etishdan tashqari, unga berilgan javob, qabul qilingan qaror va ijrodagi tuzatish o‘rtasidagi bog‘lanishni tekshirishdir. Model original empirik natija yoki barcha nizolarni hal qiladigan universal texnika sifatida taqdim etilmaydi.

Dialektik xulosa shuki, birdamlikning kommunikativ asosi tanqidni yo‘qotish emas, umumiy munosabatni tanqid orqali asosli ravishda yangilash imkoniyatidir. Umumiylik e’tiroz bildirgan shaxsni chetlatish hisobiga emas, uning teng maqomini saqlagan holda himoya qilingandagina mazkur model doirasida legitim deb baholanishi mumkin. Oliy ta’lim va mahalliy maslahatlashuvlarda muhim e’tirozlarga asoslangan javobni hujjatlashtirish, raqamli vositachilikda esa asl fikrlarni tekshirish va insoniy qayta ko‘rish imkonini saqlash taklif etiladi. Ushbu tavsiyalarning real birdamlikka ta’siri keyingi empirik tadqiqot predmeti bo‘lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Habermas J. Three Normative Models of Democracy // Constellations. — 1994. — Vol. 1, No. 1. — P. 1–10. DOI: 10.1111/j.1467-8675.1994.tb00001.x.

2. Rawls J. The Idea of Public Reason Revisited // The University of Chicago Law Review. — 1997. — Vol. 64, No. 3. — P. 765–807. Rasmiy elektron manba: University of Chicago Law School.

3. Forst R. The Basic Right to Justification: Towards a Constructivist Conception of Human Rights // Constellations. — 1999. — Vol. 6, No. 1. — P. 35–60. DOI: 10.1111/1467-8675.00119.

4. Dryzek J. S., Niemeyer S. Reconciling Pluralism and Consensus as Political Ideals // American Journal of Political Science. — 2006. — Vol. 50, No. 3. — P. 634–649. DOI: 10.1111/j.1540-5907.2006.00206.x.

5. Gutmann A., Thompson D. Why Deliberative Democracy? — Princeton: Princeton University Press, 2004. — 1-bob: «What Deliberative Democracy Means», P. 1–29. Nashriyot taqdim etgan bob: https://assets.press.princeton.edu/chapters/s7869.pdf.

6. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. — 2023-yil 30-apreldagi yangi tahrir. — LexUZdagi amaldagi matn. — 12–14-, 40-moddalar. Rasmiy manba: https://lex.uz/docs/-6445145.

7. Hammond M. Deliberative Democracy Without Deliberation // Journal of Deliberative Democracy. — 2025. — Vol. 21, No. 1. DOI: 10.16997/jdd.1460.

8. OECD. Innovative Citizen Participation and New Democratic Institutions: Catching the Deliberative Wave. — Paris: OECD Publishing, 2020. — 196 p. DOI: 10.1787/339306da-en.

9. Kramon E. Are Democratic Innovations Legitimate to the Broader Public? Evidence from Survey Experiments in Ghana // British Journal of Political Science. — 2025. — Vol. 55. — e149. DOI: 10.1017/S000712342510094X.

10. Tessler M. H., Bakker M. A., Jarrett D. et al. AI can help humans find common ground in democratic deliberation // Science. — 2024. — Vol. 386, No. 6719. — eadq2852. DOI: 10.1126/science.adq2852.

11. OECD. Artificial Intelligence and the Future of Citizen Participation: Typology of Applications, Opportunities and Challenges for Democratic Innovation. — OECD Public Governance Reviews. - Paris: OECD Publishing, 2026. - 78 p. DOI: 10.1787/a1ee2e0a-en.

12. UNESCO. Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence. — 23 November 2021. — Section III: «Values and Principles». Rasmiy elektron manba: UNESCO Legal Affairs.